

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 811.512.19

Эмирамзаева А. С.

Тарас Шевченко адына Киев миллий университети

ШАМИЛЬ АЛЯДИННИНЬ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТ ТАРИХЫНА КЪОШКЪАН ИССЕСИ

Макъаледе къырымтатар язуджынынъ, публицистнынъ ишлери талиль этиле. Шамиль Алядин озь эсерлеринен къырымтатар эдебиятынынъ тарихына буюк иссе къошты. Архивден алынган весикъаларгъа, инсанлардан язылып алынган сёзлерге эасланып, роман, повесть, икяе жанрларгъа аит шанъ эсерлер яраткъан.

Эсас сёзлер: эдебият, тарих, роман, повесть, тедкъыкъ этюв.

Къырымтатар эдебиятынынъ сюрдюнюлик девринде языладжакъ эсерлерге бир чокъ ясакълар къоюлган вакъытлар олган, онынъ ичюн тарихий вакъиаларыны айдынлатув меселеси, меркезий бир меселе олды. Эдебият тарихында тарихий образларыны тасвир олунуву энъ эсас васта сайылып кельгендир ве сайылмакътадыр. Тарихий образлары тасвир олунуву эдебий эсерлернинъ эбедийлигини теминлейлер. Онынъ ичюн земаневий эдебиятларнынъ темелининъ тикленилювинде хызмет этелер.

Къырымтатар эдебияты тарихында бу меселени эм шириетте, эм несирджиликте котерген муэллифлер пек чокътыр. Оларнынъ сырасында – Шамиль Алядин, Эмиль Амит, Риза Фазыл, Джингъиз Дагъджи, Сафтер Нагаев, Черкез-Али киби шахслар. Тамам бу иджаткъарларнынъ къалеми Сюрдюнюлик (1944–1987) эм де Авдет девриндеки (1987–...) эдебиятымызнынъ илери-лемесини буюк иссе къоштылар.

Бойле федаий эдиплеримиз арасында, эльбетте, Шамиль Алядин озюне хас бир айырджарни тутмакъта. Шамиль Алядин керчектен де ХХ юзыйылыкътаки къырымтатар эдебиятында озюнинъ силинмез саифлерини язып къалдырды. Ондан мирас къалган зенгин асабалыкъ, онынъ аджайып икяелери, повестьлери, романлары белли.

Шамиль Алядиннинъ несирджилигинде тарихий вакъиа, миллий – тарихий образлары, тасвири ачыкъ-айдын корюнемкте. Онынъ язган эсерлеринде бу меселенинъ айдынлатылув

ёллары пек меракълыдыр. Бу суальни огренмек гъает керекли ве муим меселедир.

Ишимизнинъ актуаллиги: къырымтатар эдебиятынынъ земаневий девринде миллий негизлерге къайтув меселесинен багълыдыр.

Ишимизнинъ эсас макъсады: Шамиль Алядиннинъ къырымтатар сюрдюнюлик эдебияты тарихына насыл къошкъан исселер олды.

Язуджынынъ отузунджды, алтмышунджды, етмишинджди, сексенинджди сенелернинъ эсерлеринде айдынлатылган меселелерни топлап, тарихий вакъиа, тарихий зияларымызнынъ тасвир олунунда токъталаджакъмыз.

Ишимизнинъ ильмий джеэтен янбылыгъы шундадыр: къырымтатар эдебияты тарихында бу мевзу бу кунге къадар терен талиль этилген шекильде аля даа огренильмегени ве талиль этильмегенинен тасдыкълана.

Шамиль Алядиннинъ иджадында тарихий иссе меселесини терен ве тафсиллятлы айдынлатмакъ ве талиль этмек ичюн, Ю. Къандым [4], Г. Меджмединава [6], З. Мамутова [7], С. Нагаев [8; 9], Ф. Сеферова [11], Р. Фазыл [12; 13] киби алимлернинъ, оджаларнынъ макъалелерни окъуп ве Шамиль Алядиннинъ эсерлеринде сайляп алынган мисаллер эсасында, муэллифининъ эсеринде насыл меселелер котерильгенини алим ве эдебиятшынасларнынъ бильдирген фикирлери эсасында бир сыра нетиджелер чыкъарылды.

Эдебиятымызнынъ уянув девринден сонъ инкишаф эткен эдебият къырымтатар эдебиятынынъ

совет деври деп адландырыла. Бу девир октябрь инкылябындан сонъки ве халкъымызнынъ тувган юртундан сюрдюон олунган сенелерини къаплап ала. Мемлекетте уюм сюрдюен къуветли сиясий тазыйкъ бири-биринден фаркъ эткен эдебий эснасларны асыл эте.

Къырымтатар эдебиятынынъ биринджи девириндеки (1923–1928) эдебиятта миллий аят юксек бедиеликле тасвирлене. Инкыляптан эвель иджат эткен *Асан Чергеев*, *Мемет Нузет*, *Абдулла Лятиф-заде*, *Шевкъий Векторе*, *Бекир Чобанзаде* киби язджыларымызнынъ эсерлеринде миллий аят, халкънынъ омюри айдынлатыла.

Къырымтатар совет эдебиятынынъ экинджи девириндеки эдебият (1928–1944) сиясет муджиби девир талабынынъ тесиринде зайыфлаша. Эсерлернинъ мевзу ве гъаеси девирнинъ талабына уйдурлылып бериле. Амма бунъа бакъмадан, бу вакыт язылган эсерлер тилининъ ифадеси, нефислиги ве бедий сымаларны яратув хусусиетинен юксек къыймет къазаналар [1, с. 6].

Къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында отузунджи сенелер тарихий джеэттен муим, психологик тарафтан муреккеп бир девир эди. Эсерлернинъ мевзусы девирге хас чизгилернен ашланылды, эсерлер девир талабы иле язылды [1, с. 90].

Экинджи джиан дженки арфесинде къырымтатар эдебиятына бир сыра яш истидатлы несирджилер келип къошулды – *М. Дибакъ*, *А. Дерменджи*, *Р. Тынчеров*, *Ю. Болат*, *Ш. Алядин*, *Р. Мурад* ве дигерлери. 30-ынджи сенелерининъ сонъунда *М. Дибакънынъ* «Концерт», «Ферат» ве дигер икъяелери, *Р. Тынчеровнынъ* «Шевкетовлар» повести, *Ю. Болатнынъ* икъяелери ве «Алим» романынынъ биринджи къысмы, *Ш. Алядиннинъ* биринджи икъяелери матбуатта нешир олунды [1, с. 107].

Шамиль Алядин Русие империясыны ве бутюн дюньяны тепреткен инкыляптан сонъ, шекиленген зиялылардан биридир.

Ш. Алядин эдебияткъа шаир оларакъ кирип кельгендир.

Шамиль Алядин 1912 сенеси июль 12-де Къырымнынъ Куйбышев районндаки Махюльдюр коюнде, Сеит Алядиннинъ дюльгер къорантасында догъды. 1925–1928 сенелери о, Багъчасарайда еди йыллыкъ мектебинде окъуй. Бу ерде Шамиль Алядин о девирнинъ белли оджалары *Умер Сами*, *Билял Терликчи*, *Якъуп Керменчикли*, *Ягъя Наджип Байбуртлы*дан дерслер ала [4; 6].

Окъув йыллары о, «Яш къувет» газетасы идареси янындаки «Къырмазы къалемлер» джемиети меджлислеринде иштирак эте, шаир ве язджыларнен таныш ола, шиир язувны девам

эттире ве кунъделик матбуат саифелеринде оларны бастыра.

Шамиль Алядин эдебияткъа 1927 сенеси «*Танъ бульбули*» шииринен кирди. Бу шиир «Яш къувет» газетасында апрель айында дердж олунды. Бу вакытта он беш яшында эди [18, с. 126].

Ш. Алядиннинъ шиирлери: «Танъ бульбули» (1927 с.), «Батарея» (1928 с.), «Чокуч давушлары» (1928 с.), «Топракъ кульди, кок кульди» (1929 с.), «Кельдим оджагынъа» (1929 с.), «О ерлерде» (1929 с.), «Денъизджи бир яш эди» (1929 с.), «Мен ве фыртына» (1930 с.), «Ярынки юртлар» (1930 с.), «Къал, кетме, Зарнава» (1934 с.), «Джебэде» (1934 с.), «Сенинъ эшкъынъ ичюн» (1935 с.), «Ордугъа кетем» (1935 с.), «Къара къыз» (1935 с.), «Уян, яврум, уян» (1937 с.), «Чинар тюбюнде» (1938 с.), «Аджизлик иле чатышув» (1939 с.), «Къайгъырманъыз достлар», «Омюр», «Эфкъарлым азачыкъ», «Ана» [6, с. 90–91].

Шамиль Алядин къырымтатар эдебиятынъ буюк векиллеринден бири олмакънен, ялынъыз къырымтатарлар арасында дегиль, башкъа миллетлер эдебиятында да беллидир. О, халкъ севгисини къазанган эдиплеримизден бири эди [15, с. 189].

Эбет Ш. Алядин XX юзйылдаки эдебиятында буюк несирджи, панорам эсерлер яраткъан Эдип оларакъ беллидир. Амма несирджи олмакънен бир сыра назик, индже дуйгъулы, фельсефий – лирик, базада девирнинъ озю киби ялынлы атешли, гражданлыкъ пафосынен синъирильген назм эсерлернинъ муэллифидир.

Халкъымызнынъ аятындаки ярыкъ, айдын, парлакъ куннинъ башланувына темель ташы къойган инсанны шаир танъ бульбулюне бенъзете.

*«Отъме, байгъуш, гедже терек далында,
Бу шерифли «Зынджырлы» нынъ алдында,
Койге денем эзетли алымда, –
Сайра, бульбуль! Сайра дж(их)ан динълесин!»*
[17, с. 14].

Бу эсер ода тарзында язылган фельсефий шиир олганы ачыкъ корюнемкте.

Шамиль Алядиннинъ иджады учь къысымдан ибареттир:

1. Отузунджи сенелер (Совет деври).
2. Алтмышынджи, Етмишинджи сенелер (Сюрдюонлик деври).
3. Сексенинджи, Докъсанынджи сенелер (Авдет деври).

Сюрдюонлик девир 60-ынджи сенелер башлап эдебиятымыз буюк иллеринмесине огъратыла.

Сюрдюонлик деври (1944–1990) сайыла, амма догъру 60-ынджи сенелерден оладжакъ, бу вакыткъадаже тек учь китап басылды:

1. Октябрь ёлунен.
2. Дни нашей жизни.
3. Баарь эсгирлери.

1957 сенеси комендантлык режимі лягъу этильди. Озбекистан языджылары бирлешмесининъ янында кырымтатар эдебияты секциясы тешкиль олунды. «Ленин байрагъы» газетасы чыкып башлады, кырымтатар тилинде биринджи китаплар нешир этильди.

Кырымтатар эдебиятыны илерилетюв эснасына, биринджиде, дженктен сагъ къалып, баскъы ве бастырыкъ хышымындан къуртулгъан теджрибелі языджыларымыз фааль къошулдылар: Ш. Алядин, Э. Шемъи-заде, Дж. Аметов, З. Джав-тобелли, Р. Халид, Р. Бурнаш эдилер.

Советлер заманында, ярым асыр девам эткен сюрдюник йылларында эдебиятымызнынъ хазинесине тюшкен эсерлернинъ, оларнынъ туткъан ерине, севиесине, мундериджесине, эмиетине дегиль де, мыкъдарына – сайысына бакъаджакъ олсакъ, Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санат нешрияты янындаки кырымтатар эдебияты санаты болуги 400-ден зияде китап дердж эттилди [2, с. 4].

Алтмышынды сенеелер шиирлер, повестьлер, икяелер арта. Романлар язылмагъа башландылар бунинъ себепчиси Шамиль Алядин эди. «Эгер севсен» романы – кырымтатар аилесине багъышлангъан. «Рузгъардан саллангъан фенерлер» исе озбек аилесине багъышлангъан.

Етмишинджи сенеелер халкънынъ тарихтан багълы эсерлер (повестьлер, поэмалар, икяелер) басылды. Бу эсерлерде деллилий материаллар кетирилгенлер. Кунделик дефтерлерден эсерлер яратылды.

Шамиль Алядиннинъ «Чауш огълу» Зейнепининъ хатырасындан кунделик дефтерлерден язылгъан, «Иблисининъ зияфетине давет» – публицистик повестьги Асан Кара дефтерлеринден язылгъан.

Сексенинджи ве докъсанынджи сенеелер публицистик эсерлер, тенкъидий макъалелер арта.

Кырымтатар эдебиятынынъ 60-джи сенеелердеки муим чизгилеринден бири, несирнинъ бутюн жанларынынъ кениш сильтем алувындадыр. Очерк жанрынынъ кениш ёл алувы языджыларнынъ омюрнен сыкъы багъына яхшы мисальдир. Очеркчилернинъ дикъкъаты, биринджи неветте, мемлекетемиз енъишлерининъ ильхамджылары олгъан илери адамларнынъ аяты ве эмегине догърултылды. Языджынынъ фактны талиль этювге тенкъидий янашувы, проблемаларны ачувгъа ынтылувы кырымтатар очеркинде янъылыкъ олды. Бойле башлангъыч сонъундан эдебиятка кельген яшлар тарафындан

къуветлендирильди ки, янъы адлар оны даа янъы фикирлернен зенгинлештирдилер [12, с. 111].

Алтмышынды сенеелери язылгъан эсерлернинъ чокъусы Экинджи джиан дженки мевзусында язылгъандыр. Бу мевзу шу девир эдебий эснасында эсас ерни ала. 60-ынды – 70-инды сенеелери язылгъан ве нешир этильген эсерлерде дженк адиселери икяе этиле, бойле тарзда язылгъан бир сыра эсерлер пейда олды: Ю. Болатнынъ «Анифе» ве «Садакъат», Ш. Алядиннинъ «Рузгъардан саллангъан фенерлер». Черкез Алининъ «Сабалар къучагъында», романлары ве дигер эсерлер [2, с. 5].

Етмишинджи йылларда заманнынъ актуаль мевзуларында яратылгъан реалистик повесть ве романлар кырымтатар эдебиятынынъ бу шараитта эльде эте билген хусусий енъишлеридир. Ш. Алядиннинъ «Теселли», Черкез-Алининъ «Догъмушлар», Тимур Дагъджынынъ «Унутылгъан йыр» повестьлери совет джемиетининъ земанвий омюринден алынып язылгъан эсерлер оларакъ янъы омюр тарзыны терен эстетик талиль этюв эсасында догъдылар [12, с. 111].

Етмишинджи сенеелериянынъ сонъларында кырымтатар эдебиятында янъы адлар пейда ола. Бойле яш муэллифлерден: Айдер Осман, Риза Фазыл, Эмиль Амит, Сафтер Нагаев, Рустем Алиев, Ш. Селим ве дигерлери эдебий эснаста къавий ер алдылар. Бу девирде эдебиятшынаслыкъ саасында да козыге корюнген ишлер япылды, «Ленин байрагъы» газетасында белли языджыларымыз акъкъында макъалелер дайма басылып турды [2, с. 9].

«Эгер севсенъ» бизде Улу Ватан дженкиден сонъ яратылгъан ильки роман оларакъ, ишчи сынфы аятыны косьтерген бир муим эсер сыфатында окъуйыджынынъ дикъатыны бирден джелъп этти. Бу романы, жанр итибары иле, бу эдебиятшынаслыгъында базан къулланылгъан «истисал романы» деген эсерлер табакъасына кирсетмек мумкюн. 60–70-нджи йылларда бир сыра романларнынъ пейда олувына ёл ачты.

Бу эсерден сонъ языджи янъы ниетлерден яшады. Оны эп зияде земанвий санайы къуруджылыкълары, янъы шеэридогъувы, оларнен багълы сюжетлер ве мевзулар меракъландырды. Араштырувлар оны Озбекстаннынъ санайы шеэрлерден бири Ангренге алып кельди. Бу ерде о озю ичюн янъы эмек саасы – комюрджилер омюринен таныш олды. Бу танышув саасында «Рузгъардан саллангъан фенерлер» (1969) романы догъды [12, с. 112].

«Эгер севсенъ» романынен «Рузгъардан саллангъан фенерлер» арасында секиз йыл бар.

Бу девирде эдип гъайет джиддий чалышып шу романы яратты ве оны земанеге хас эпик полотно дереджесине котерди.

1976–1977 сенелери Шамиль Алядиннинъ эки томлыкъ сайлама эсерлери дердж этильди. Бунда онынъ романлары ве айры повестылеры кирсетильди [12, с. 113].

Бу девирде несир жанрынынъ энъ ири шекили олгъан бир сыра кърымтатар романлары пейда олгъаны эдебиятымызнынъ черчивеси бир дередже даа кенишлегенини косътермекте. Шамиль Алядиннинъ «*Эгер севсень*» (1961) ве «*Рузгъардан саллангъан фенерлер*» (1969), Юсуф Болатнынъ «*Саф юреклер*» (1962) ве «*Анифе*» (1969), Решид Мураднынъ «*Дагълар сонатасы*» (1968), Черкез-Алининъ «*Сабалар къучагъында*» (1973) романлары шу девирде яратылгъан салмакълы эсерлердир [12, с. 111].

Шамиль Алядин 1987 – сенеси «*Чорачыкълар*» адлы буюк колемде бир томлыкъ сайлама эсерлери китабы несир этильди. Бу китапкъа «*Теселли*», «*Иблиснинъ зияфетине давет*», «*Фуртына тынгъан сонъ*» ве дигерлери повестылеры, икяелери кирсетильди. «*Чорачыкълар*» китабы УзССР Языджылары бирлигининъ Айбек адына мукъяфатынен такъдирленди [12, с. 113].

1994 сенеси Шамиль Алядин ана – Ватангъа авдет олды ве онъа тувгъан топрагъында эки йыл яшап иджат этмек къысмет эти [32, с. 190].

Эдип омюрининъ сонъки девиринде халкъымызнынъ такъдири иле багълы олгъан «*Тогъай-бей*» тарихий романы узеринде чалышты. Лякин, онынъ сонъуна чыкъып оламады. Эсернинъ язылгъан къысымындан бир парчасы «*Йылдыз*» меджмуасынынъ (1998 сенеси, № 1) саифелеринде дердж олунды [18, с. 127].

1996 сенеси, майыс 21-де, Шамиль Алядин ана-Ватанында 84 яшында вефат этти [15, с. 190].

Ш. Алядин бизни тарихий сималардан биринджи шиирлеринде таныштыра, сонъра исе несир эсерлеринде. Ишбу эдипнинъ ильк иджадий эмеги шииреттен башлана.

1991 сенесинде – «*Ер делиджилер*» китабы нешир этильди. Бу китапта бойле шиирлер басылды: «*Чингене къызы*» (1943), «*Сенинъ эикъинъ ичюн*» (1935), «*Чинар тюбюнде*» (1938), «*Аджизлик иле чатышув*» (1939), «*Окоп ичинде*» (1941), «*Къарт эминлер*» (1945), «*Ёлджу*» (1945), «*Севдим сени*» (1958), «*Бу суръатлы, бу мурекеп аят*» (1958), «*Эфкъярлым азачыкъ*», «*Танъ бульбули*» (1927).

«*Танъ бульбули*», «*Бу суръатлы, бу мурекеп аят*». Шиирлеринде токъталмакъ ве ачып айдынлатмакъ истер эдик. Бу буюк бир эдебиятымызгъа къошкъан исседир.

«*Танъ бульбули*» шиирнинъ айдынлатылувы: кенеде текрарланаджам бу шиирде кечмишке донген улу инсаннынъ симасы косътериле ве бизге насиат берилле:

«*Отъме, байгъуш, отъме гедже бу ерде, –
Гозълеримден яшлар дюшен дередде,
Улу инсан ята топракт, тюбюнде, –
Ани беним азиз атам нердедир?»*

Эсас гъаеси халкъа козь ачмакъ. Атамызнынъ ёлыны алып гъаесине кечмек керегини косътере.

«*Сизге гельдим, фуртаналы ёл гечип,
Къарт Ясафат дересинде гъам сечип...*»

Чюнки И. Гаспринский бизге хорлангъан миллетке (тюркий) «Терджиман» газетасыны багъышлагъан ве тюркий миллетни бирлештирди, бу буюк исседир.

«*Элякете магъкюм, бедбахт миллете
Аят багъышыи эйлединъиз... иззете...*»

Дёртюнджи дёртлюкни дикъатнен окъусакъ, Шамиль Алядин ким оладжакъ вен неден огърашаджакъыны корермиз. Он беш яшынга бакъмадан о, энди терен бакъмагъа тырыша.

«*Элем чекер, енъи шыыкъ излерим...*»

Амма бешинджи дертлюгине бакъсакъ, Шамиль Алядин Гаспринский киби бу Ветаннынъ адамы оладжакъынъы косътере ве янъы несиль оларакъ кене янъы юреклер ачаджакъыны сёз бере.

«*Мен койлюйм (Ветанпервер)*

Гельдим бир юк чичекле (янъы несиль)».

Сонунда исе Шамиль Алядин озъ халкъына, «Терджиман» киби газеталар, эдебият ве тиль, Зынджырлы медресе киби окъув юртларнынъ инкишаф этмесини, мураджат эте.

Шамиль Алядин шаир ве несирджидир. Къырымтатар несир эсерлер яраткъан бу языджымыз эдебиятымызда уста романджы дереджесинде юксельди [14, с. 107].

Улу Ватан дженки башлангъангъа къадар кечкен девирде Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи эсерлеринде койлю омюри эсас мевзу олса, Шамиль Алядин ильки оларакъ ишчи ве зиялылар омюрине мураджаат этти ве бу жанрынъ инкишафыны джанландырды [8, с. 80].

Ватан – дженки мевзусы – гъает муреккеп олып, онынъ тарихы ниаette зенгин ве чешиттир. Бу тарихкъа мураджаат эткен языджы о девир рухуны терен ис этмеси, вакъыяларнынъ мантыкъый инкишафыны, ички манетини коре бильмеси керек.

Дженк девирине мунасебет – халкъымыз ве онынъ шанлы тарихына, муреккеп отъюшине, къараман омюрине мунасебеттир. Онынъ ичюн де бу мевзу гъает месулиетли ве шереп-

лідир. «Тарихымызга мунасебет меселеси, бу аслында, коммунистик гъаелернинъ къуветине, джемиетимизнинъ къабилиетине ишанч меселесидир, деген эди К. Симонов совет яздыжыларнынъ 4-съездинде [8, с. 82].

Эллинджи сенелерде инсан ве тарих, халкъ такъдири, земанеай дюнъяда шахсиетнинъ ери киби меселелер Шамиль Алядиннинъ дикъкъаты меркезинде булуналар. 1957 сенеси яратылган «Теселли» повестинде яздыжы халкънынъ кечмишинден бир левханы джанландыра [11, с. 58].

«Теселли» эсеринде муэллиф пек чокъ меселелерге эмиет берген: халкъымызнынъ озюне хас урф – адетлери, топонимика, койлюлернинъ яшайыш тарзы, оларнынъ эмексеверлиги, бостанджылыкъ, багъчаджылыкъ, тариф этильген койнинъ кечмиши, истикъбали ве саире меселелерге токъунып кечкен [3, с. 131].

«...О, (Салядин) яз мевсиминде, эр афта багъчасынынъ огюнде оськен юксек талдатлы джеviz тереги тюбюнде Фикрет иле Рустемни курештирип, сейир эте. Мадамки, бир де – бири куреш къаидесине азачыкъ бозгъаныны сёзсе, курешни деръал токътата ве усулны бутюн татиматынен гъайрыдан косътере» (Урф – адетлерге бойсунган) [16, с. 160].

О заманларда йигит деген йигит кучюни тек бир ачыкъ куреш мейданында нумайыш этмей, ат къошулда кендисини косътермек сырасы тюше эди... [3, с. 134] Месея [16, с. 166].

Эсерде эм ахлякый азаплар, эм джесарет менбасы, гонъюль джумертлиги ве халкъ кутьлесининъ гъадабы тасвирленген. Шамиль Алядин дикъкъатыны баш къараманлар Фикрет ве Рустемнинъ такъдирлеринде бирлештире. «Теселли» повестининъ кениш социаль фонунда бахт ве зульметнинъ, акъыкый ве сахте къыйметликлер меселеси аль этиле [11, с. 58]. «Теселли» ве «Чауш огълу» повестлерери Шамиль Алядиннинъ теждрибесини арттырдылар. О энди буюк несир жанры – роман узеринде чалышмагъа азыр эди. Эм бу вакъытта яздыжынынъ юрегинде «иджадий невбет»ни беклеген бир чокъ аятий теэссураглар топланган эди. Месея, о та отузынджы йылларда озю чалышкъан Чырчыкъ къуруджылыгыннан алган теэссурагларынен яшай эди. Иште бу мевзуда о «Эгер севсенъ» романыны язды. Бу роман 1961 сенеси дердж олунды.

Романда тарих ве земане бирликте косътерильген. Отъкен кунълернинъ тарихы, биринджи несиль комсомолларнынъ юреклеринде озь араретини сакъламакъта. Эдип отузынджы сенелернинъ адамлары, Чырчыкъ къуруджылыгъы акъкъында икяе этмекле, эр вакъыт, эр ерде джемаат

менфаатыны биринджи сырада туткъан джемиет адамынынъ гъаесини тасдикъ эте.

«Эгер севсенъ» бизде дженктен сонъ яратылган ильки роман оларакъ, ишчи сынфы аятыны косътерген бир муим эсер сыфатында окъуйдыжынынъ дикъкъатыны бирден джелъп этти. Бу романы, жанр итибары иле, рус эдебиатшнаслыгъында базан къулланылган «истисал романы» деген эсерлер сырасына кирсетмек мумкюн. Бойле романларнынъ чокъусында, адетиндже, бир эксизлик козыге чарпа [13, с. 413]. Отузынджы йылларнынъ совет яшларына багъышланган романнынъ баш къараманлары акъыкый достлукъ, алий инсаниетлик ве ильк севги дуйгъуларынен янъы аят темелини къуралар. Эсернинъ баш къараманы Джевджет Бекиров – эмек север, сезгир виджданлы, раатлыкъ бильмеген инсан. Шахсий такъдирлернинъ орьмеленювинде халкълар достлугъы шеревлене. Муэллиф отузынджы йыллардаки сонет аятыны костерювен замандашынынъ айдын рухий пишкинлиги ве гузеллигини тасвирлей [11, с. 59].

«Рузгъардан салланган фенерлер» яздыжынынъ экинджи романыдыр. Озбекистан комюрджилерининъ омюри, иши, янъы усулда комюр чыкъарув ичюн куреши акъкъында язылган бу буюк эсер, Романда комюрджилер омюри олдукъча кениш ве догъру тасвирлене. Муэллиф земаненинъ эсас осюш ынтылышыны акс эттире. Романда косътерильген сымалар бири-бирине бенъземеген омюр ёлу кечеелер де, ишке инсаний мунасебет косътерювде шекилленген характер, яни янъы омюр къурувда бирдем бир гъае, бирдем бир макъсад кутькен адамлар оларакъ тасвирленелер [19, с. 89].

Эсерде акс олунган вакъиалар Чартал шеэринде олып кечелер. Романда замандашларымызнынъ янъы девирдеки аятынынъ эсас мейиллерини ачып косътериджи адиселернинъ чокъусыны сечмек мумкюн. Бир тарафтан ишке джиддий суретте, намуснен янашув, садыкълыкъ, адамларгъа инанув, дигер якътан шурет ве карьера пешинден юрюв, шахсий менфаатыны ойланув Шамиль Алядиннинъ романында янъылыкъ ве эскилик арасындаки эсас конфликтни косътериджи амильдир.

Романда заманларнынъ багъы узюльмей, о багъ яшай ве бу шараит эсернинъ проблемасыны ачувда, колемли, джанлы ве парлакъ бедий образлар мейдангъа кетирювде муим роль ойнай. Тарихкъа мында даа зияде талаплы ве джиддий янашкъан, фикири кескин муэллиф озюнен бир девирде омюр эткен адамларнынъ ички дюнъяларыны, ичтимаий мунасебетлер шараитинде янъы шахснынъ шекилленювини, совет

адамындаки мусбет денъишмелерни, совет кишиси характерининъ баш аляметлерини ачып, буюк гъайрет косътере [13, с. 414].

Языджи бойле иджадий мувафакъиеттен сонъ чешит несир жанрларгъа мураджаат эте. О, дженкнинъ ильки айларына багъышлангъан «*Эльмаз*» икяесини язды. Икяеде атлылар полкынынъ Азав денъизинден кечюви, совет аскерлерининъ чыдамлылыгы, джесюрлиги, Эльмазнынъ батырлыгы косътериле. Сонъра бу мевзуны девам эттиререк, эдип «*Фуртуна тынгъан сонъ*» повестини яратты.

Бу повестлерни алсакъ корермиз ки, «*Теселли*» де революция ве граждан дженки йыллары, «*Чауш огълу*» ве «*Фуртуна тынгъан сонъ*» повестлеринде Улу Ватан дженки косътериле [8, с. 95].

1979 сенеси Гъафур Гъулям адына эдебият ве санаат нешриятинда Ш. Алядиннинъ «*Иблиснинъ зияфетине давет*» повести нешир этильди.

Окъуйдыжылар бу эсер ярдымынен белли демократ шаир ве маарифчи Ш. Тохтаргъазы омюрининъ сонъки йыларынен таныша. Гъает муреккеп ХХ асырнынъ башыны бедий суретте джанландыргъан эдип феодал реакция ве хурафатнынъ устюни ача, халкънынъ илимге, инкишафкъа ынтылувыны тасвирлей, бу саада маарифчилер ойнагъан буюк рольни косътере. Шу девирнинъ векили Ш. Тохтаргъазы киби оджалар зиддиетли шариятте прогрессив къуветлернинъ ярдымынен халкънынъ сиясий ангынъа мусбет тесир этмеге ынтылдылар. Олар реакция йылларында куреш ёлуны араштырдылар ве революцион арекетке къолтутулар [9].

Языджи «*Иблиснинъ зияфетине давет*» повестинде бизлерни гъает зенгин тарихий вакъиаларнен таныш эте. Эсер юксек бильги сайби, джошкъун юрекли классик шаиримиз «*Налейи Кърым*» эсерининъ муэллифи Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ хатырасына, ве о вакъыттаки аятына багъышлана. «*Мен эдебий эсер яздым. Ильмий эсер дегиль. Вазифем – Тохтаргъазынынъ яратыджылыгыны талиль этюв дегиль, аятыны косътермек эди*» – деди Шамиль Алядин [10, с. 186]. Тохтаргъазы къырымтатар эдебиятынынъ темель ташыны къойгъанлардан бири олып, онда озюне хас бир ерни ишгъаль этмектедир. Умумен шириетимизде янъыджа шекиллерге ве мундериджелерге эминликнен ёл ачкъан тешеббюсъяр, новатор шаир эди [7, с. 126].

Муэллиф озюнинъ эсеринде муреккеп тарих акъыкатыны сакълап бильди, оны заманынъ талабына джевап берген тарзда айдынлатты.

Бойледже, асырнынъ башындаки фаджианынъ бедий левхасы яратылды, муреккеп девирнинъ руху, конкрет шахсларнынъ арекети ве характерли типик косътерильди.

Ш. Тохтаргъазы омюрининъ сонки йыллары, яни 1907–1913 сенелери, онынъ дюньябакъышы шекилленген ве иджады кемалына кельген девирдир. Эдипнинъ иджадында о девирнинъ корюмли эрбабы, «Ветан хадими» газетасынынъ неширджиси Решид Медиевнинъ тесири буюк олды. Олар арасындаки мунасебетлер Ш. Тохтаргъазыгъа девир рухыны акс эттирген эсерлер яратмагъа, сиясий курешнинъ маиетини анламагъа ярдым этти.

Ш. Алядин о девирнинъ бедий тасвирини берювге тарихий эсер талапларынен янашты ве мундеридже, шекиль джеэтинден меракълы эсернен эдебиятымызны зенгинлештирди [9].

Эдебиятымызнынъ инкишафы ичюн фааль иджатта булунгъан шаир земане руху иле ашлангъан терен мундериджели эсерлеринен къырымтатар эдебиятына джошкъун рух берди. Абдурашид Медиев, Исмаил Гаспринский, Асан Сабри Айвазов ве дигерлеринен бир сырада несиллерден-несиллерге кече биледжек алтын сатырлар ве саифелер къошты. Халкъымызнынъ тасиль ве медений севиесини юксельтов ишине озь иджадынен чокъ гъайрет этти [7, с. 126].

Эльбет эдип эсернинъ тили узеринде чокъ чалышкъан ве девир рухуны ялынъыз мундеридже ве характерлер вастасынен дегиль, эм де лакъырды ёлунен косътере бильди.

«*Иблиснинъ зияфетине давет*» повестини яздыджи 1978 сенеси тоталитаризм девиринде язмагъа наиль олды. Айны шу сенелери Ш. Алядин акъыкъат акъкъында, халкъымызнынъ кечмиши ве тарихына аит олгъан хатырлавлар язмагъа наиль олды. Шамиль Алядин Исмаил бей Гаспринскийнинъ фааль ишлерини акс этип, алидженап эдибимиз Усеин Шамиль Тохтаргъазы ве оларнынъ замандашлары акъкъында весикъалы бедий эсер яратты. Кечмиш алий бир тарих дегиль, о бугуньки куньге гъыда берген, келеджекке ынтылгъан къудретли бир аятий кучътир [7, с. 133].

«*Тугъай бей*» повестининъ мевзу гъаеси тарихнен багълы. Джанмухаммеднинъ поэмасында («Тогъай бей») киби, Дженкте бизим аскерлернинъ джесюрлиги, Тогъай бей симасында косътериле.

Повестте тасвир олунгъан вакъиалар 1648–1655 сенесине къадар аит олгъаны белли ола. Дестанда Богдан Хмельницкий ве Тогъай бейнинъ Лехистангъа япкъан сеферлери акъкъында икяе этиле [5, с. 111].

Есерлер яратмасындан гъайры, Шамиль Алядин даа тенкъидий ишлер де япа эди.

Эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъит джерьянына биринджи салмакълы иссени эдебиятымызнынъ тѳреси, задекяны Эшреф Шемьи-заде къошты. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы боюнджа ве земаневий эдебият иикишафы акъкъында бир сыра макъалелер язды. Олар «*Омюр ве яратыджылыкъ*», «*Халкъ хызметинде*» киби эки китап олып нешир этильдилер. Кене шу девирде Ш. Алядиннинъ «*Юксек хызмет*» (1983), А. Османнынъ «*Осюв басамакълары*», С. Нагаевнинъ «*Яшылыкъъа хас дуьгъунен*» ве дигер топламлар эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъит саасындаки ѳнелишке эсас олдылар [2, с. 9–10].

Ш. Алядиннинъ «*Юксек хызмет*» китабыны козьден кечирсек, коремиз ки, ширий эсерлерге буюк исе къошулды. Бойле шаирлеримизнинъ: *Мемет Нузет, Осман Амит, Зиядин Менлиазиз-Джавтобелли, Усеин Шамиль Тохтаргъазы* ве башкъалары. Несир эсерлерде артта къалмады, амма олар кенъ бакъылды. Шамиль Алядин «*Юксек хызмет*» адлы китап бугунге къадар эдебиятта яшап, иджат этип кельген ве арамыздан кеткен истидатлы язиджымызнынъ омюр ѳллары ве эдебиятта косьтерген алидженап хызметине багъышлангъандыр. Бу китапнынъ саифелеринде бир сыра эдиплеримизнинъ аят ѳлу ве иджадий омюрлерине багъышлангъан меракълы икяелернен таныш ола билирсинъиз [14, с. 13–14].

Ш. Алядиннинъ «*Юксек хызмет*» китабында бойле тенкъидий мевзулар айдынлатылгъан эди: Аджизиликке къаршы исьян, биринджи несильнинъ етекчиси, бедий усталыкъ ичюн, беш йыл ичинде, зияреттен сонъра такъдири, ильки огютчи, онынъ хытабы, улу фаалиет, фааль усталыкъ. Иш макъсады шаирлеримизнинъ яратыджылыкъы, бедий усталыгъыны акъикъатны айтмакъ.

«<...> Бугунъ мен етмиш яшыны толдурдым. О къадар вакъыт яшап олурым деп тюшонмеген эдим. Етмиш йыл... чокъмы? Азмы? Шимдики заман адамлары чокъ яшайлар. Лякин етмиш яшына кельген адамгъа истикъбальден мерамет беклемек къыйын. О себептен, мен чокътан берли япмагъа ниетленип, шу вакъыткъа къадар элим тиймеген ишни шимди эда этим. Шаирлеримиз акъкъында тюшонджелеримни яздым. Мен олар иле, къыйметли язиджыларымыз иле, эдебиятта ярым асыр бир сафта хызмет этим. Оларнынъ истидат севилери, бедий усталыкъ имкъанларынен танышым. Мен эписининъ аятына

якъын эдим. <...> Шимди олар аятта ѳкътырлар! О аджайып адамлар!

<...> Мен медениетимизде буюк хызметлер косьтерген ве аяттан бахытсыз кеткен къыйметли аркъадашларымакъкъында бедий муалязалар яптым. Оларнынъ яратыджылыкълары, бедий усталыкълары акъкъында акъикъатны сѳйледим» [2, с. 6]. «*Юксек хызмет*» китабында Кириш сѳзю оларакъ болуоинде.

«Биринджи несильнинъ етекчиси», «*Халкъ вариети*» тенкъидий ишлерде, улу муэллифлеримизден танышамыз. Олар бизим эдебиятымызны котермек, халкъымызгъа козь ачмакъ ичюн, къыйын ѳл алып, къурбан олдылар (У. Шамиль Токътаргъазы).

У. Шамиль Токътаргъазынынъ къыйын яшаишына бакъмадан, меслекдешнен бераберликте буюк медениет эрбабы Решид Медиевнен куруш ѳлыны алгъаныны коремиз. Ш. Алядиннинъ «*Улу фаалиет*» тенкъидий ишинде бу кунълер даа терен, ачыкъ-айдын косьтерилди.

Нетидже. Шамиль Алядиннинъ иджадыны алгъанда, бойле аджаип шей коремиз ки, Шамиль Алядин учъ буюк девирлерде (Совет, Сюрюнлик, Авдет) иджат эткен.

Совет девиринде Шамиль Алядин шаир оларакъ танылды. Онынъ шиирлер бизим эдебиятымызгъа буюк къошулгъан исседир.

Сюрюнлик девиринде Шамиль Алядин несирджиликтен огърашты ве буюк несирджи олып, дженктен сонъки къырымтатар эдебиятында муим ер тутты. 60-нджы 70-инджи сенелер халкънынъ тарихтан багълы повестлер(кунделик дефтерлерден), поэмалар, икяелер языла. «*Чауш огълу*» Зейнеп хатырасындан язылгъан. Романлар язылмагъа башланды. Идеоллизация тасвир усуллы пейда олды. «*Тугъай бей*» повестинде корюне. Ахлякый – эстетик идеологиясы айдынлана «*Рузгъардан саллангъан фенерлер*», «*Эгер севсен*» романлар узеринде.

80-инджи сенелер якъын халкънынъ тарихтан багълы «*Иблисининъ зияфетине давет*» публицистик повесть киби ве публицистик эсерлер яратыла. Авдет девиринде Шамиль Алядиннинъ бир сыра бедий ве публицистик эсерлери, тенкъидий макъалелер, XX асырдаки къырымтатар эдебиятнынъ инкишафына салмакълы ве мунасиб иссе къошулгъан. Халкъымызгъа ве эдебиятымызгъа бутюн гъайрети иле хызмет эткен Шамиль Алядиннинъ ады ве айдын хатырасы анъымыздан силянмез ве онынъ яраткъан эсерлери шимдики ве келеджек несиллерге мектеп олур.

Къулланылган эдебият:

1. Велиулаева А., Кокиева А., Саядинов Къ. Къырымтатар эдебияты. 10-нджи сыныф ичюн оқув къулланмасы. Симферополь: Къырым девлет оқув – педагогика нешрияты, 2003. 296 с.
2. Велиулаева А. Къырымтатар эдебияты. 11-нджи сыныф ичюн хрестоматиясы. Симферополь: Къырым девлет оқув – педагогика нешрияты, 2002. 336 с.
3. Велиев Къ. Шамиль Алядиннинъ «Тесели» повестинде Саядин образы. Йылдыз. 2001. № 3. С. 131–135.
4. Къандым Ю. Шаирге юрек саибининъ аят кредосы. Ш. Алядиннинъ шириетине бир назар. Янғы дюнъя. 2004. Июль, 17. С. 4.
5. Кокиева А. Къырымтатар эдебиятнынъ тарихы. 9-нджи сыныф ичюн. Симферополь: Къырым девлет оқувпедагогика нешрияты, 2002. 232 с.
6. Меджмедина Гулизар. Ш. Алядин 1930 с. къ. т. деверий матбуатында. Йылдыз. 2005. № 5. С. 85–93.
7. Мамутова З. Ш. Алядининъ «Иблисинъ зияфетине давет» эсеринде зиялылар образы. Йылдыз. 2004. № 3. С. 124–133.
8. Нагаев С. Яшлыккъа хас дуйгунен. Инкишаф ёлунен (критик макъалелер). Ташкент, 1979. 120 с.
9. Ленин байрагы. 1980. Август, 23.
10. Нагаев С. Девир аралыкъларында. Эдебий – тенкъидий макъалелер, эселер, субетлер. Симферополь: КъДЖ.И «Къырымвпеднешир» нешрияты, 2008. 320 с.
11. Сеферова Ф. Ш. Алядиннинъ эсерлеринде къараманларынынъ ахлякый чизгилери. Йылдыз. 2006. № 3. С. 57–65.
12. Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар. Йылдыз. 1989. № 5. С. 108–135.
13. Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыска бир назар. Симферополь: Къырым девлет оқув-педагогика нешрияты, 2001. 640 с.
14. Черкез-Али. Чокъ юрген, чокъ корер. Эдебий – тенкъидий макъалелер. Ташкент: Эдебият ве санъат неш, 1991. 216 с.
15. Алядин Ш. Некролог. Йылдыз. 1996. № 4. С. 189–191.
16. Алядин Ш. Эльмаз. Икяелер ве повестьлер. Эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент, 1972. 288 с.
17. Алядин Ш. Танъ бульбули. Шиир (Яш къувет, 1927 с. апрель 15). Янғы дюнъя. 1991. Март. С. 27.
18. Куртнезир З. Къырымтатар эдиплери. Омюр ве яратыджылыклар акъкъында къыска малюматлар. Акъмесджит: Таврия нешрияты, 2000. 100 с.
19. Дерменджи А. Ветанымсынъ Къырым. Тенкъидий макъалелер ве очерклер. Акъмесджит, 2009. 120 с.

ВНЕСОК ШАМИЛЯ АЛЯДИНА В ІСТОРІЮ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті досліджуються роботи кримськотатарського письменника, публіциста Шаміля Алядіна, який своїми творами зробив вагомий внесок в історію кримськотатарської літератури. З опертям на архівні документи та деякі записи очевидців він створив шедеври в таких жанрах, як роман, повість, оповідання.

Ключові слова: література, історія, роман, повість, дослідження.

ВКЛАД ШАМИЛЯ АЛЯДИНА В ІСТОРІЮ КРИМСКО-ТАТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В статье исследуются работы крымско-татарского писателя, публициста Шамиля Алядина, который своими произведениями внес весомый вклад в историю крымско-татарской литературы. Основываясь на архивных документах и некоторых записях очевидцев, он создал шедевры в таких жанрах, как роман, повесть, рассказ.

Ключевые слова: литература, история, роман, повесть, исследование.

SHAMIL ALYADIN'S CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CRIMEAN TATAR LITERATURE

The article investigates the works of the Crimean Tatar writer and publicist Shamil Alyadin who seriously contributed to the History of the Crimean Tatar Literature. Based on both the archive papers and several notes of witnesses, he created the masterpieces in such the genres as novel, tale and narration.

Key words: literature, history, novel, story, research.